

**“Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda
mifik dünya ilə real gerçəklik arasındakı əlaqə**

Gülbeniz Babayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan.

E-mail: gulbeniz-babayeva@mail.ru

Annötasiya. Məqalədə “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin əsas yaradıcılarından biri olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin 1907-ci ildən jurnalda silsilə şəklində dərc etdiyi “Cəhənnəm məktubları” povesti tədqiqatına cəlb edilir. Əsərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 25 illik fəaliyyəti boyunca tənqid hədəfinə çevirdiyi cahillik, nadanlıq, savadsızlıq, mövhumat, gerilik, elmsizlik kimi ümumi bələlərin hökm sürdüyü Azərbaycanın acınacaqlı taleyinin təsviri qeyri-adi təqdimatda və sənətkar ustalığı ilə cəhənnəmə transfer edilir. Bu zaman həddi-hüdüdü bilinməyən qanun pozuntuları Azərbaycanla cəhənnəm dünyası arasında bir eyniyyət, paralellik yaradır. Daha dəqiq desək, Azərbaycan cəhənnəmin ekvivalentinə çevrilir. Bu real gerçəkliklər feodalizm ilə kapitalizmin qovşağında baş verir. Bununla belə, yazıcının yaşadığı dövrün real mənzərələri kimi də dəhşətlidir. qorxuncdur və faciəvidir. Ədibin orijinal və effektiv tapıntısı povestin mükəmməlliyini, bənzərsizliyini üzə çıxaran maraqlı ədəbi priyom kimi diqqəti cəlb edir. Mürəkkəb kompozisiyalı əsərin strukturundakı, süjet xəttindəki, üslubundakı yenilik onun bədii mündəricəsində, ideya zənginliyində də özünü büruzə verərək bütövlük, tamlıq yaradır.

Məqalədə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povesti öz aktuallığına, müasirliyinə, bənzərsiz sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə, kompozisiyasına, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyinə görə Azərbaycan ədəbiyyatının monumental nəsr nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, “Cəhənnəm məktubları”, mifik dünya, real gerçəklik, “Xortdan”, “Ceyranəli”, “Mozalan”

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 14.06.2022; qəbul edilib – 22.06.2022

**The connection between the mythical world and the
true reality in “Khortdan’s Letters from Hell”**

Gulbeniz Babayeva

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, Azerbaijan.

E-mail: gulbeniz-babayeva@mail.ru

Abstract. The article discusses the story “Letters from Hell” by Abdurrahim bey Hagverdiyev, one of the main founders of the “Molla Nasreddin” literary school, which had been published in a series in the magazine since 1907. Description of the tragic fate of Azerbaijan, where occurred calamities such as ignorance, ignorance, illiteracy that had been the target of criticism by the journal “Molla Nasreddin” for 25 years, transferred to the Hell skillfully. At the same time, the boundless violations of the law create a similarity and parallel between Azerbaijan and the hell. To be more precise, Azerbaijan is becoming the equivalent of the hell. These realities occur at the junction of feudalism and capitalism. However, it is as horrible, frightening and tragic as the real state of the writer's time. The author's original and effective discovery attracts attention as an interesting literary device that reveals the perfection and uniqueness of the story. Innovation in the structure and style of a work with a complex composition creates integrity and completeness,

manifesting itself in its artistic content and richness of ideas. The article evaluates Abdurrahim bey Hagverdiyev's story “Khortdan's Letters from Hell” as one of the monumental prose examples of Azerbaijani literature due to its relevance, modernity, unique artistic features, composition, and richness of artistic description and means of expression.

Keywords: Abdurrahim bey Hagverdiyev, “Molla Nasreddin” magazine, “Letters from Hell”, mythical world, true reality, “Khortdan”, “Jeyranali”, “Mozalan”

Article history: received – 14.06.2022; accepted – 22.06.2022

Giriş / Introduction

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin əsas yaradıcılarından biri kimi Azərbaycan realist nəsrinin və satirik mətbuatımızın inkişafında müstəsna rolunu oynayan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev çoxşaxəli və zəngin yaradıcılığı ədəbiyyatımızın orijinal və bənzərsiz səhifələrini təşkil edir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru, satirik mətbuatımızın banisi Cəlil Məmmədquluzadə ilə əqidə və məslək birliyi Ə.Haqverdiyevi jurnalın fəal yazarlarından birinə çevirmiş və özünün orijinal üslublu satirik nəsr əsərlərini jurnalın səhifələrində dərc etməklə çoxsaylı oxucuların rəğbətini qazanmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə ilə birgə “Molla Nəsrəddin”in nəsr qolunun yeni istiqamətdə inkişafında böyük xidmətləri olan Ə.Haqverdiyev duzlu-məzəli yumoru, şirin təhkiyəsi və satirik üslubu ilə jurnalın bədii və publisistik dilinin ideya və məzmun zənginliyinin dolğunlaşmasını təmin etmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Ceyranəli”, “Mozalan”, “Xortdan”, “Lağlağı”, “Məşədi Mozalan bəy”, “Həkimini nuni-səğir” kimi gizli imzalarla çıxış edən Ə.Haqverdiyev artıq 1907-ci ildən jurnalla əməkdaşlığa başlamışdır. “Molla Nəsrəddin”də “Cəhənnəm məktubları” (1907, № 3, 4, 5, 6, 7, 12, 13, 18, 21, 22, 28, 29, 30) povestini, “Mozalan bəyin səyahətnaməsi”ni (1908-ci ildən), sonralar isə “Marallarım” (1910-cu ildən) silsiləsinə daxil olan satirik hekayələrini ardıcıl olaraq jurnalda dərc etdirmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Ə.Haqverdiyevin “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Xortdan” imzası ilə çap olunan “Cəhənnəm məktubları” və “Mozalan bəyin səyahətnaməsi” əsərlərində Zeynalabdin Marağayinin “Səyahətnamə”sinin təsiri aydın şəkildə görünməkdədir. Bu ədəbi formadan bir fon kimi istifadə edən yazıçı “Cəhənnəm məktubları”ni səyahətnamə şəklində qələmə almışdır. Sonralar ədəb əsər üzərində yenidən işləyib təkmilləşdirmiş və 1930-cu ildə “Xortdanın cəhənnəm məktubları” adı ilə çap etdirmişdir. Povestdə hadisələr iki istiqamətdə – Tiflisdən Şuşaya və Tiflisdən “cəhənnəm”ə səyahət şəklində və publisistik bir üslubda təqdim olunur.

Yazıcının “Tənbihihül-qafilin”, “Cameül-dəvat” kitablarından əxz edərək yaratdığı “cəhənnəm” – mifik dünya real gerçəkliyin “dəyirmanına su tökən” bir mövhumu məkan kimi hadisələrin baş verdiyi əsas şərti yerdədir. Bu, əslində yazıcının içərisində yaşadığı cəmiyyətdə baş verən qanunsuzluq, özbaşnalıq, hərc-mərclik, ədalətsizlik, xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququndan məhrum edilməsi kimi mənfi halların metaforik şəkildə, mifik dünya pərdəsinin fonunda təqdim etmə vasitələrindən biridir. Müəllifin geniş erudisiyası, dərin təfəkkürü Azərbaycan, eləcə də dünya ədəbiyyatının zəngin mifoloji qaynaqlarına bələdliyi, ondan yüksək sənətkarlıqla bəhrələnməsi əsərin nəinki mozaik təsvirində görünür, hətta onun ən dərin məna qatlarında bütün təfərrüatı ilə əksini tapır. Bu mifik dünyanın örtüyünü qaldırmaq orada İmperyanın qanlı əllərinin izi Şərqi xalqlarının, xüsusilə də, Azərbaycanın taleyindəki qara ləkələr kimi real lövhələrlə canlandırılır. Yazıçı irreal məkanın – cəhənnəmin və orada baş verən mühüm problemlərin oxucu tərəfindən dərk olunmasına yardımçı olaraq əsərin əsl mahiyyətinin açılmasına bələdçilik edir: “Söz yox ki, cəhənnəm özü bir mövhumu məkandır. Amma bu əsərdə “cəhənnəm” sözünü “mənfi tiplər” cəmiyyəti mənasında düşünməlidir”.

Yazıcının ilkin tanıtmasından sonra açılan mənzərə – “Molla Nəsrəddin” jurnalının 25 illik fəaliyyəti boyunca tənqid hədəfinə çevirdiyi cahillik, nadanlıq, savadsızlıq, mövhumat, gerilik, elmsizlik kimi ümumi bələlərin hökm sürdüyü Azərbaycanın acınacaqlı taleyinin təsviri qeyri-adi təqdimatda və sənətkar ustalıqla ilə cəhənnəmə transfer edilir. Bu zaman həddi-hüdudu bilinməyən qanun pozuntuları Azərbaycanla cəhənnəm dünyası arasında bir eyniyyət, paralellik vardır. Daha dəqiq desək, Azərbaycan cəhənnəmin ekvivalentinə çevrilir. Bu real gerçəkliklər feodalizm ilə kapitalizmin qovşağında baş verir. Bununla belə, yazıcının yaşadığı dövrün real mənzərələri dəhşətlidir, qorxuncdur və faciəvidir. Ədibin orijinal və effektiv tapıntısı povestin mükəmməlliyini, bənzərsizliyini üzə çıxaran maraqlı ədəbi priyom kimi diqqəti cəlb edir. Mürəkkəb kompozisiyalı əsərin strukturundakı, süjet xəttindəki, üslubundakı yenilik onun bədii müdərəcəsinə, ideya zənginliyində də özünü büruzə verərək bütövlük, tamlıq yaradır. Ə.Haqverdiyevin xəyali, qorxunc və mübaligəli şəkildə təsvir etdiyi cəhənnəm dünyasında baş verən dəhşətli hadisələr – aqlın və idrakin qəbul edə bilməyəcəyi qeyri-insani cəza üsulları real aləmdə, Xortdanın yaşadığı cəmiyyətdə baş verən eybəcərlərlə müqayisədə kölgədə qalır. Yazıcının da əsas məqsədi bu iki aləm arasındakı paradoksalıqları açıb göstərmək, hansının daha dəhşətli, qorxunc və məhvedici olduğunu anlatmaqdır. Mifoloji mənbələrdə, insanları cənnət, cəhənnəm xülyası ilə təlimatlandırılan vaizlərin söhbətlərində qərarlaşan cəza üsulları yazıcının təsvir etdiyi real aləmdə cərəyan edən hadisələrlə müqayisədə çox cılız və kiçik görünür. Çünki əsərdə Şərqi dünyasının, o cümlədən Azərbaycan xalqının rus İmperiyasının, çar çinovniklərinin qanlı rejiminin qurbanına çevrilməsi, dərəcəyəliklər, ədalətsizliklər, haqqı-hüququ tapdanan milyonların faciəli taleyi, ağır və möhnətli yaşam tərzini, insan həyatının cəhənnəmə çevrilməsi kimi dəhşətli səhnələrin açıqlanması yazıcı idealının təzahürü kimi ortaya çıxır və əsl fəlakətin məhz real həyatda mövcudluğu tendensiyası öz bədii həllini tapır. Hadisələrin dinamik inkişafından belə bir ideya hasil olur ki, cəhənnəm dünyasında insanlara işlətdikləri günahlara rəğmən, verilən cəza mövcud rejimin cəzaları qarşısında olduqca zəifdir. Halbuki, əsərdə cəhənnəmdəki cəzaların – qıl körpüdən yıxılmaq, Veyl quyusuna, qır qazanına düşmək, boğazına qurğuşun eridib tökmək, zəqqum ağacının meyvasını yedirtmək, təpəsi üstə quyuya atmaq, boğazdan asmaq və s. kimi tədbirlərin ağırlığı və dözülməzliyi göstərilir. Lakin yazıcının təqdimatında əsl həqiqət üzə çıxır, məlum olur ki, məzlumların göz yaşları ilə suvarılan bir məmləkətin yoxsulluq girdabında boğulması, vətənin və xalqın azadlığı yolunda qurban gedən şəhidlərin axıdılan qanları, ədalətin və həqiqətin bərqərar olunması uğrunda kəsilən dillərin acınacaqlı taleyi cənnətdə baş verənlərlə müqayisədə daha dəhşətlidir. Müəllifin əsər boyu müqayisələr, paralellər əsasında gəldiyi və tələin etdiyi bu qənaət təkcə Ə.Haqverdiyevin deyil, bütövlükdə molla-nəsrəddinçilərin və eləcə də Azərbaycan ziyalılarının gəldiyi qənaət kimi ümumiləşdirilir.

“Xortdanın cəhənnəm məktubları” “Bir neçə söz”, “Müqəddimə”, “Cəhənnəm” və “Odabaşının hekayəsi” hissələrindən ibarət olan maraqlı bir kompozisiya əsasında qurulmuşdur. Povest mühakimələr, deyişmələr və haşiyələr şəklində verilmiş tarixi gerçəkliklərə, dini kitablardakı istinadlara söykənərək yaradılmış qiymətli bir nəsr əsəridir. Görkəmli alim Təhsin Mütəllibov əsərin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yerini müəyyənləşdirərək yazır: “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povesti çox böyük ifşa vüsətinə görə diqqəti cəlb edir. Əsərdə feodal-patriarxal Azərbaycanındakı kiçik məişət uyğunsuzluqlarından tutmuş böyük siyasi-ictimai məsələlərə qədər tənqid obyektini götürülmüş geniş diapazonda inqilabdan əvvəlki kəndlərin də, şəhərlərin də xarakter qüsurları cəsarətlə ifşa olunmuşdur. “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povesti satirik ifşasının böyük əhatə imkanlarına və ümumiləşmə gücünə görə, habelə çoxplanlı, çoxproblemlı və çoxfıqırlı quruluşu etibarilə Azərbaycan nəsrinin nadir və bənzərsiz bir abidasıdır” [10, s.104].

Əsərin baş qəhrəmanı yazıcı “mən”inin və idealının daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirən Xortdan obrazıdır. Onun cəhənnəmə səyahəti Mirzə Qoşunəli Təbrizinin hazırladığı iksirdən sonra baş tutur. Real dünyada cismən ölən Xortdan cəhənnəmdə ruhən yaşayır. O, cəhənnəmə gedişinə haqq qazandıraraq deyir: “Məgər mən Xristofor Kolumbdan əskik oğlanam, getdi Amerikanı açdı və ya Magellandan əskikəm ki, dünyanı dörd dəfə dolanıb, nə qədər bilinməz yerlər, çəzirləri tapdı... Və ya Vasqo de Qamadan ya Nansendən qalanam və ya İskəndəri-Zülqəmeynlə zülmətə gəndərlərdən aciz oğlanam və ya şeyxi-səyyahdan acizəm ki, illərlə zövraqışın olub Hind daryasına

səyahət edib və Avropaya indi də məlum olmayan gümbədi-dəvvarı tapıb, onun divarına mum yaşıdırıb kimya duasını götürürdü... Mən bunların heç birindən geri qalan və heç birindən aciz oğlan deyiləm. Gərək mən də gedib cəhənnəmi səyahət edib oradan xəbər gətirəm” [4, s.3]. Xortdanın həyata fəlsəfi baxışlarında onun prinsipliliyi, inadkarlığı, özünə inamı diqqəti cəlb edir. O, yazıcının obrazlar palitreyasında fərdi cizgiləri ilə seçilən bir qəhrəman kimi orijinaldır və bütün hadisələrin mərkəzində dayanır. Yazıcının prototipi təsirini başlıqlayan bu obrazdakı yeni çalarlar, orijinal xüsusiyyətlər elə əsərin əvvəlindən diqqəti cəlb edir.

Povestdə bundan sonrakı hadisələrin təhkiyəçisi kimi çıxış edən ikinci şəxs Məşədi Səttərdir. O, Xortdanla təsadüfən rastlaşır və yol boyu qarşılaşdığı, Xortdanın diqqətini cəlb edən adamlar barədə müfəssəl məlumatlar verməklə həmsöhbətində müəyyən təəssüratlar oyadır. Xortdanın cəhənnəmdə gördüyü və ona bələdçilik edən üçüncü şəxs isə Odabaşındır. Bu obrazın xarakterik cizgiləri, portreti Xortdanın təhkiyəsinə açıqlanır. Onun əsas funksiyası Xortdanın suallarını cavablandırmaqdan ibarətdir. Əsərdə Odabaşının dinamik obraz kimi verilməmişdir, o yalnız təhkiyəçidir. Bu, bəlkə də, onunla əlaqədardır ki, yazıcı “Odabaşının hekayəsi” adlandırıldığı hissəni əsərə sonradan əlavə etmişdir. Professor Kamran Məmmədov yazır: “Odabaşının hekayəsi”ndə ədib mənfəi adət və ənənələri, köhnə qayda-qanunu, bunun acınacaqlı nəticələrini, cinayətkarları, məhv olan günahsız müqəssirləri, hiyləgər və qaniçən ruhaniləri, Hacı Kamyab və Hacı Mirzə Əhməd ağaların mürdar işlərini inandırıcı səhnələrdə göstərir. Hacı Kamyablar, Hacı Mirzə Əhməd ağalar varlanmaq üçün öz namus və vicdanlarını satırlar, hər cür fırıldaq və cinayətə əl atırlar. Saf və təmiz məhəbbəti tapdalayırlar, Fərman və Gövhərtac kimi gəncləri amansızcasına bədbəxt edirlər” [3, s.167].

Ə.Haqverdiyev povestin “Müqəddimə”sində bir sıra ictimai-siyasi və sosial məsələləri Qarabağın timsalında qabardır. Diqqətdən kənar qalan, baxımsızlıq ucbatından bərhad vəziyyətə düşən yollar, qonaq evlərindəki acınacaqlı vəziyyət, şəraitizlik, savadsız müəllimlər, din pərdəsi altında gəlir əldə edən yalançı və fırıldaqçı mollalar yazıcının kinayəli, cyhamlı dili ilə tənqid hədəfinə çevrilir. Burada daha çox siyasi müstəviyə çıxarılan bir taleyüklü məsələ də diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu, yazıcının Əsgəran qalasının timsalında çarizmin, imperiyanın 1905-ci ildə törətdiyi erməni-müsəlman davasını ürək ağrısı ilə xatırlatmasıdır. Əsərlərcə davam edən, artıq global xarakter daşıyan bu önəmli problem XX əsrin əvvəllərində dövrü mətbuatda geniş şəkildə əksini tapmış, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Mirzə Ələkbər Sabir, Firidun bəy Kəçərlı, Əli Nəzmi kimi neçə-neçə mütərəqqi, demokratik fikirli ziyalılarımız öz əsərlərində bu qırğınların, faciələrin millətçilik toxumu sərəp Şeytanın – rus İmperiyasının qanlı əlləri ilə törətdiyini döndərməyə vurğulamış və bütün dünyaya bəyan etmişlər. Ə.Haqverdiyev də “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda şeytanın batini xislətinin mənfurluğunu açıb göstərir, Şuşanı xarabazara çevirən məkrli varlığın bəd əməllərini, cinayətlərini ifşa edərək yazır: “Burada şeytan özünə doqquz gün, doqquz gecə toy elədi. Şəhərin evlərindən məşəllər qayırmışdılar. Gecə-gündüz tufəng səsləri kəsilirdi. Hətta şeytan tərəfindən gəlmiş bir yaranal şəhərin içində top da atdırdı. Toy çox şükühhə keçdi. Camaatdan çox qarılın oldu. Ancaq nə etməli, şeytan əməlinə xata çıxmasa olmaz” [5, s.4].

Yazıcının çarizmlə bağlı verdiyi ifşaedici məqamlardan biri də ikinci Nikolayın öz generalı və ordusu ilə birlikdə cəhənnəmə varid olma səhnəsidir. Onların cəhənnəmə daxil olması ikinci Nikolay hökuməti taxt-tacınn devrilməsinə, bu cinayətkar rejimin və ona xidmət edən ordunun artıq real aləmdə deyil, məhz cəhənnəmdə qərarlaşmasına işarədir. Başqa bir diqqətçəkən və sarkazm yaradan əsas məqam isə Nikolayın və onun qaniçən ordusunun gəlişindən cəhənnəm əhlinin qorxu, təşviş düşməsidir. Müəllif bununla göstərmək istəmişdir ki, Nikolay hökumətinin törətdiyi dəhşətli, qorxunc və dözülməz cinayətlər cəhənnəm əhlinin əməllərindən qat-qat çoxdur, amansızdır və başlanılmazdır. Povestin bu epizodu güclü sarkazm yaradır və oxucunu dərindən düşündürür.

Gördüyü kimi, yazıcının əsas tənqid hədəfi çar üsul-idarəsinin düşünülmüş şəkildə “parçala və hökm sür” siyasətini həyata keçirən, məkrli niyyətlərin idarəedicisi olan çar Rusiyası və onun ermənipərəst qüvvələridir. Ə.Haqverdiyevin bir əsr öncə çox böyük uzaqgörənliklə əks etdir-

diyi və həmvətənlərini ayıq salmağa çalışdığı bu önəmli məsələlər bu gün də daha kəskin şəkildə davam etməkdədir.

Povestdə yazıcının ikinci tənqid hədəfi öz vətəni və millətini satan xəyanətkarlar və xainlərdir. Bunlardan biri də məhz cəhənnəmdən məlumat verən Odabaşdır. Müəllif bu obrazın kimliyini birbaşa deyil, dolayısı ilə, portretini verməklə açıqlayır. Ə.Haqverdiyevin təsvir etdiyi “cəhənnəm” məhz müsəlman aləmidir: “Mən cəhənnəmi həmişə Bakının mədənlərinə oxşar bir şey hesab edirdim və çox vədə də deyirdim ki, cəhənnəm yəqin Bakıda olacaq. Neft quyularının hamısından alov göyə dirəklənəcək və günahkarları bərbəbir təpəsi üstündə quyulara salacaqlar. Bir də mən belə hesab edirdim ki, cəhənnəm bir böyük şəhərdir, deryanın kənarında düşübdür. Təmizat hamısı oddandır. Yananlar istəyirlər ki, özlərini dəryaya atsınlar, bəlkə su onların əzabını azaldı, amma olmur. Əziyyətləri birə iki də artır” [6, s.5].

Ə.Haqverdiyev şairətlə eynəmlər, yadda qalan ştrixlər, qarşılaşdırma və paralellər əsasında əsl cəhənnəmin harada və hansı şəkildə olduğunu sənətkar məharəti ilə dəqiqləşdirir, konkretləşdirir. Bütün bunların müəyyənlişdirilməsi prosesində simvolikadan, yeddi rəqəminin dünya mifik modelindəki rəmzi səciyyəsinə ustalıqla bəhrələnilir.

Yazıçı cəmiyyətdə törətdikləri pis əməllərə görə cəhənnəmdə təbəqələşmə aparır, hər kəs gördüyü şər işlərə müvafiq olaraq qruplaşdırılır, həmin təbəqədə qərarlaşdırılır. Beləliklə də, mövcud cəmiyyətdəki sosial təbəqələşməyə aparın səbəblərin kökləri açılır və ifşa olunur. Ə.Haqverdiyev Rusiyadakı irticaçı rejimin zülmkarlığını, Stolipinin qəddarlığını və ədalətsizliyini göstərmək üçün cəhənnəmdəki yetmiş min əli olan məlakə ilə paralelləşdirir: “Nə yaxşı olardı bunların birini Rusiyada vəzirlər şurasına sədr edəydilər. Əgər gündə hər əli ilə bir inqilabçı tutub dustaq-xanaya salsa, iki aydan sonra Rusiyada qurd-quzu ilə otlayar, nə dum lazım olar, nə mum. Hərçənd bunun Şuşa uyezdidin naçalniki Gerasimovtək şəxslərin ciblərinə ziyanı var, çünki ondan sonra dörd min manat çıxan dəşiklər hamısı tutulur” [7, s.12]. Ədib rus çinovniklərinin Qarabağdakı. Şuşadakı hegemonluğunu, rüsvətçülüğünü öldürücü kinəyə, sarsıdıcı satirik ittihamla tənqid atəşinə tutur. Əsərdə bu və ya buna bənzər müqayisələrlə tez-tez rastlaşmaq mümkündür. Hətta cəhənnəmə düşənləri odlu qırmancları ilə döyən Qəllaz və Şəddad adlı məlakələr də yazıcının satirik qələmi ilə rus kazaklarına bənzədilir.

Povestdə zülm və özbaşınalığı ərsəyə dayandıran Azərbaycan kəndində dövlət məmurlarının yoxsul kəndlilərin, sadə zəhmət adamlarının başına gətirdikləri müsibətlər, ən qəddar cəza tədbirləri cəhənnəmə düşmüş bir kəndlilin Xortdanla söhbətində aşkara çıxır: “– Başına dönüm, heç yüzbaşı camaatdan qızıl pul yığanda görübsənmi? – Görmüşəm. Çox yaxşı görmüşəm. Bir kasıbın on yeddi şahı verəcəyi var idi. Amma pulu yoxdu. Yüzbaşı mənim öz yanımda ona o qədər dəyə-nək vurdu ki, axırda ürəyi getdi. Axırda mənim yazığım gəlib yüzbaşıya on yeddi şahı verib, kəndlini o zalımın əlindən qutardım” [7, s.12]. “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda Ə.Haqverdiyev Rusiyanın Qarabağdakı nümayəndəsi, riyakarlıqda ad çıxaran, ermənipərəst Qoloşapovun davamçısı olan Dəsturovun mənfur obrazını yaratmışdır. Tarixi şəxsiyyət olan Dəsturov yazıcının tənqid hədəfinə çevirdiyi mənfəti tiplər içərisində xüsusi yer tutur. O, saxta, yalançı ərizələrlə güya çar hökumətindən Şuşa əhlinə bəylik rütbəsi alacağını vəd edərək insanlardan çoxlu rüsvət almaqla özünə sərvət toplayır. Vaxtilə “Molla Nəsrəddin” jurnalı özünün “Elan” rubrikasında bu rüsvətçor çar məmurunu ifşa edərək yazırdı: “Hər kəs bəy, nüçəba silkinə daxil olmaq istəyə və “danos” elmini öyrənmək xahiş etsə, qəbul edirəm” [9, s.1].

Yazıçı “nəfsi-əmmarə”nin quluna çevrilən bu tamahkar çar məmurunu, riyakar, fırıldaqçı mənəb sahibini cəsarətlə tənqid edir. Ədibin sənətkarlıq məharəti bu cür tipləri tənqidi bütün rəngarəng və çeşidli formaları ilə satirik tipə çevirməsindədir. Ə.Haqverdiyev mənfəti tipin xarakterini açmaq üçün maraqlı ədəbi priyor seçir, onu digər personajlarla müqayisə edərək işfani dərinləşdirir, neşələrini hədəfə sərrast tuşlayır. Bununla da həm Dəsturovu, həm də onunla paralelləşdirirdiyi tipajları oxucuya bütün təfərrüatı ilə tanıtdırmağa müvəffəq olur: “Əgər mənə desəydilər ki, məsələn, Hacı Molla Baba saqqalını qırxdırıbdır, inanardım; Bakı qoçuları and içiblər ki, adam öldürməsinlər, inanardım; cəmi Yaponiya əhalisi dönüb müsəlman olubdur, inanardım; Purişkeviç

bolşevik olub, inanardım, amma min nəfər əhli-iman and içsə idi ki, Dəsturovu cəhənnəmə göndərəcəklər, inanmazdım. Gözümə görəndən sonra mənə daha şəkkl yeri qalmadı” [1, s.89].

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povestində mənfəti obrazlar qalareyası İblislə, Şeytanla qarşılaşdırılır. Xalqın tarixində qara ləkəyə çevrilənlər öz günahlarını Şeytanın üzərinə qoymaqla təmizliyə çıxmağa can atırlar. “Molla Nəsrəddin” jurnalı bu Şeytanı öz oxucularına “Şeytandan məktub” (1906, №32), “Şeytana cavab” (1906, №33), “Şeytan” (1908, №37) və s. felyeton, karikatura (1907, №23), poçt qutusu, bilməli xəbərlər, tərcümeyi-hal və başqa publisistik janrlar vasitəsilə tanıtdırılmışdır. Yazıçı “Molla Nəsrəddin” jurnalının ənənəyə sadiq qalaraq, Şeytanı, İblisi mifik obraz kimi deyil, real, həyatı mənfəti tiplər kimi ümumiləşdirir. Bəs kimdir bu İblis xislətli insanlar? – Hakim dairələrin müxtəlif təbəqələrində yer tutan istismarçılar, zalımlar, “Dilindən və qələmindən insanlara hədsiz ziyan dəyən Şeytanlar” – Qocaqurd bəyləri, dinindən, əqidəsindən, məsləkindən dönənlər, elmin, mədəniyyətin və maarifin düşmənləri, millətlər arasında ədavət toxumu səpən hegemon qüvvələr, yetim-yesir malına göz dikənlər, xalq əmlakını talayan tamahkarlar, israfçılar, buğdaya torpaq qatıb məzlumlara satanlar, ölkəni talayan xainlər, satqınlar, uyezd naçalniki Vinokurova təməllüq edərək vəzifə tutanlar və s. Yazıçı əsərdə İblisdən bir simvol kimi istifadə etmiş, əsl günahkarların kim olduğunu ayrı-ayrı mənfəti tiplərin xarakterində açıqlamışdır. İblis özü də günahkarların kim olduğunu ayrı-ayrı mənfəti tiplərin xarakterində açıqlamışdır. İblis özü də günahkar olmadığını etiraf edir: “Dünyada baş verən bəd əməllərin çoxundan nə mənim xəbərim var, nə də mənim övladlığımın. Gedin öz içinizi axtarın görün nə qədər şeytanlar taparsınız ki, mən onların əllərinə su tökməyə yaramaram” [8, s.21]. Bu obraz böyük romantik ədəbimiz Hüseyn Cavidin yaratdığı İblis obrazı ilə paralellik yaradır.

Nəticə / Conclusion

Əsərdə Qarabağın Bərdə, Köçərli, Ağdam, Qərvənd, Xocalı, Şuşa, Əsgəran, Turş su, Qarqar çayı və s. real məkanlarının, çaylarının, bulaqlarının geniş epik lövhələrlə canlandırılmasının şahidi olur. Bu, hər şeydən öncə yazıcının doğulub boya-başa çatdığı və coğrafi mövqeyi haqqında dolğun məlumat malik olduğu Qarabağa ziyalı sevgisindən qaynaqlanır. Yazıçı hər qarışına bələd olduğu Qarabağ yurdunun tarixi, etnoqrafik, real mənzərələrini bir vətəndaş yəngisi ilə oks etdirir. Əslində, Ə.Haqverdiyevin təsvir etdiyi bu məkan, onun müxtəlif peşə və sənətə məşğul olan əhalisi geniş mənada elə Azərbaycan və azərbaycanlılardır. Yaşamaq uğrunda hər cür əziyyətlərə qatlaşan, gecə-gündüz çarpışan, həyatın burulğanlarından mərdənliklə çıxan bu insanlar komik situasiyalarla üzləşir, lakin cəmiyyətin mənavi eybəcərlikləri içərisindən qurtulub yenidən həyata qayıdır.

Professor Firudin Hüseynov əsərin yüksək məziyyətlərindən bəhs edərək yazır: “Povest dil-üslub baxımından ədibin ilk nəsr əsərlərindən sadəliyinə, publisist ruhuna, kütləvililiyinə görə seçilir. Ədibin duzlu yumoru, odlu satirası, çeşidli bədii təsvir və ifadə vasitələri tez-tez növbələşir və çarpazlaşır. “Molla Nəsrəddin” üslubu, xalq müdrikliyi, canlı danışıq tərzii əsərdə üstün yer tutur. Xəlqilik, yerli və milli kolorit, tiplərin bir-birindən seçilən danışığı əsərin bütün ruhunda duyulur [2, s.182].

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povesti öz aktuallığına, müasirliyinə, bənzərsiz sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə, kompozisiyasına, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyinə görə Azərbaycan ədəbiyyatının monumental nəsr nümunələrindən biridir.

Ədəbiyyat / References

1. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı: Lider, 2005.
2. Firudin Hüseynov. “Molla Nəsrəddin” və molla-nəsrəddinçilər. Bakı: Yazıçı, 1986.
3. Kamran Məmmədov. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1955.
4. “Molla Nəsrəddin”, 1907, №3.
5. “Molla Nəsrəddin”, 1907, №4.

6. “Molla Nəsrəddin”, 1907, №5.
7. “Molla Nəsrəddin”, 1907, №12.
8. “Molla Nəsrəddin”, 1907, №21.
9. “Molla Nəsrəddin”, 1908 №1.
10. Təhsin Mütəllibov. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı: Yazıçı, 1988.

Связь между мифическим миром и реальным миром в «Адских письмах Хортдана»

Гюлбеніз Бабаева

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: gulbeniz-babayeva@mail.ru

Резюме. В статье рассматривается рассказ Абдурахим бека Ахвердиева «Адские письма», одного из основных основателей литературной школы «Молла Насреддин», издаваемый в журнале серией с 1907 года. В книге изображена трагическая судьба Азербайджана и подвергается критике невежество, неграмотность, суеверия, отсталость, которые журнал «Молла Насреддин» подвергал критике на протяжении 25 лет. В то же время безграничные нарушения закона создают сходство и параллель между Азербайджаном и миром ада. Точнее говоря, Азербайджан становится эквивалентом ада. Эти реальности происходят на перекрестке феодализма и капитализма. Однако он так же ужасен, и трагичен, как и настоящие пейзажи писательского времени. Оригинальное и эффектное открытие автора привлекает внимание как интересный литературный прием, раскрывающий совершенство и неповторимость рассказа. Новизна в структуре, сюжетной линии и стиле произведения со сложной композицией проявляется в его художественном содержании и богатстве идей, создающих целостность и завершенность.

В статье рассказ Абдурахим бека Ахвердиева «Адские письма Хортдана» оценивается как один из монументальных прозаических образцов азербайджанской литературы благодаря актуальности, современности, уникальным художественным особенностям, композиции, богатству художественного описания и средств выражения.

Ключевые слова: Абдурахим бек Ахвердиев, журнал «Молла Насреддин», «Адские письма Хортдана», мифический мир, реальная действительность, «Джейранали», «Моза-лан»